

ДЕЯКІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми. Психологія торкається всіх сторін життя людини. Вона аналізує такі характеристики і прояви людини як пам'ять і мислення, стрес і фрустрацію, любов і ненависть, конформність і конфліктність, лідерство, креативність і пасивність, розвиток і старіння та ін. Психологічні особливості судового розгляду кримінальних справ стосуються психологічних закономірностей правозастосовчої діяльності, дослідження психологічних основ професіограми судді, індивідуального стилю та майстерності, вироблення професійних навичок та умінь, підбору та розстановки кадрів, професійної орієнтації, професійного відбору, професійного виховання та формування особистості суддів, професійної деформації та її попередження, організації робочого місця та робочого часу.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідження даної теми торкалися у своїх творах багато відомих вчених, зокрема: В. Бедь, Л. Казміренко, В. Коновалова, М. Костицький, М. Коченов, В. Кошинець, Й. Кудрявцев, В. Нагаєв, В. Нор, Т. Сахнова, О. Сітковська, З. Смітєнко, М. Строгович, В. Шепітько, В. Шибіко, та інші. Разом з тим, складна інтелектуальна трудова діяльність, яка відрізняється цілим рядом специфічних особливостей і вимагає від судді комплексу різноманітних вимог, досліджена в даний час недостатньо і це відображається на вирішенні практичних питань в галузі підвищення ефективності та якості праці в судочинстві. Дуже актуальною, зокрема є розробка психологічних проблем підвищення ефективності діяльності суддів.

Мета статті. У даному дослідженні ми спонуємо розкрити окремі особливості психології судового розгляду кримінальних справ в суді першої інстанції та психологічні особливості суддівської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Після надходження кримінальної справи до суду суддя вивчає матеріали справи та планує подальшу судову діяльність у зв'язку з розглядом даної кримінальної справи. На цій стадії суддя, ознайомлюючись із матеріалами досудового розслідування та з обвинувальним висновком, головним чином з письмовими матеріалами, здійснює ре-

конструктивну діяльність на основі відтворюючої уяви. Тут важливо не піддатися „ефекту першого враження”, проявити самостійну пізнавальну активність.

Перше знайомство з кримінальною справою має особливий характер, при цьому переважає орієнтовно-дослідницька діяльність. Ще відсутня градація на головне і другорядне. Будь-яка деталь тут повинна бути уважно вивчена, включена в усі можливі взаємозв'язки. При цьому актуалізується вся обстановка події, яка досліджується, береться до уваги все те, що дозволяє побачити подію з іншої точки зору. Уважно вивчається протокол допиту обвинуваченого – з'ясовується його відношення до пред'явленого обвинувачення.

Ключове питання ознайомлення з матеріалами досудового розслідування – де могла бути допущена помилка? „Чи можливо довести, що лівша застрілює правою рукою, але неможливо довести, що він застрілює, коли отримав три рани, кожна з яких могла викликати миттєву смерть” [8, с. 80]. Вивчення судових помилок свідчить про те, що більшість злочинів вчиняються зовсім не так, як це уявляли в суді та під час проведення досудового слідства. Часто пояснення події криється в тих фактах, які на перший погляд здаються випадковими і другорядними. Деколи важке пояснення події злочину пояснюється самою простотою його вчинення.

Усі факти, які стали відомі під час розслідування, повинні усвідомлюватися в системі причинно-наслідкових зв'язків, і не один факт не повинен залишатися без пояснення. „Поставте себе в становище підсудного і подивіться навколо його очима перед вчиненням злочину, в момент вчинення злочину, після його вчинення; зробіть те ж по відношенню до кожного зі співучасників, до потерпілих, до свідків, роль яких для вас не зовсім зрозуміла. Уявіть собі ймовірні вчинки, зустрічі і переговори злочинця із жертвою чи співучасниками злочину між собою в різний час; зверніть увагу на те, чи не змінилися їх взаємостосунки після злочину. ... Змінійте уявні умови місця та часу. Це може відкрити вам те, що зацікавлені люди зуміли приховати від слідчого” [8, с. 82].

Ознайомлення судді з матеріалами кримінальної справи повинне привести до ясного і повного розуміння справи. Всі неясності вказують напрямок судового дослідження. Звертайте увагу не тільки на те, що було, але й на те, чого не було. (Чому не гавкала собака, коли чужа людина проникла в сільський магазин? Чому не прокинувся потерпілий, коли навколо було багато шуму?) Доказом може слугувати те, що було, і те, чого не було.

На цій стадії активізується аналітична і критична сторони психологічної діяльності судді. Суддя намагається уявити виникнення та розвиток досліджуваної події, здійснюючи при цьому логічне моделювання, проводячи уявні експерименти, висуваючи контрверсії. Критичному аналізу піддаються всі дії слідчого, з'ясовується їхня необхідність і процесуальна обґрунтованість.

Висуваючи судову версію, суддя спирається на найбільш достовірні, перевірені факти, намагається уникнути можливої судової похибки. Визначаючи модель події, взаємозв'язок її частин і етапів, суддя переходить до планування її розгляду в судовому засіданні. Матеріали справи розбиваються на великі блоки, послідовні групи взаємозв'язаних фактів (визначаються графи подій). Запланована послідовність розгляду подій в судовому засіданні повинна забезпечити адекватність їх сприйняття учасниками судового засідання, відображення дійсної динаміки події, яка розглядається. При цьому суддя виявляє слабкі у фактичному відношенні місця і намічає проведення необхідних судово-слідчих дій. Особлива увага приділяється джерелам ключових фактів і внутрішньої узгодженості цих фактів. Аналізується можливість їх випадкового збігу. Визначається коло осіб для виклику в судове засідання. Витребуються всі необхідні нові документи.

Вирішення питань, пов'язаних із попереднім розглядом справи суддею, здійснюється в судовому засіданні з обов'язковою участю прокурора і секретаря судового засідання колегіально на розпорядчому засіданні суду.

На стадії судового слідства в пізнавальному процесі беруть участь всі зацікавлені учасники процесу: судді, прокурор, підсудний і його адвокат. Різноманітні вихідні позиції сторін надають судовому слідству по справі особливу гостроту і напругу. На цій стадії проводиться безпосереднє сприйняття всіх джерел доказів, здійснюється дослідження їх надійності, аналізується їх відносність та значущість.

Судове слідство починається з оголошення обвинувального висновку чи заяви потерпілого у справах, які порушуються за такою скаргою. В ході

судового слідства головуючий, судді, захисник, прокурор допитують підсудних, свідків, заслуховують висновок експерта, оглядають речові докази, оголошують інші матеріали справи. Порядок дослідження окремих видів доказів (протоколів допитів) встановлено законом. Черговість дослідження різноманітних груп доказів визначає суд.

Для формування внутрішнього переконання судді судове слідство має вирішальне значення. Учасники дебатів можуть посилатися тільки на докази, досліджені в судовому засіданні. Суд має право в основу вироку також ставити тільки ті докази, які були досліджені в судовому засіданні.

Під час судового слідства всі учасники кримінального процесу мають рівні права по наданню доказів, участі в дослідженні доказів і заяви клопотань. Але кожна зацікавлена сторона тут намагається підкреслити ті сторони обставин, які відповідають її інтересам.

Суперечливі інтереси сторін можуть породжувати напружені ситуації і конфліктне протистояння. Завдання судді – надавати взаємодії сторін конструктивно-пізнавальний характер, надавати їм процесуально гарантовані права і можливості, забезпечувати змагальний характер судочинства.

Регуляція стосунків між учасниками процесу під час судового розгляду кримінальної справи вимагає від судді не тільки професіоналізму, але і психологічної компетентності та загальної культури спілкування. На всі неприйнятні в суді ситуації суддя повинен своєчасно, тактовно, але чітко відреагувати. При цьому неприпустимі грубість, високомірність, зауваження, які принижують гідність учасників процесу. Усі категоричні вимоги судді повинні бути процесуально обґрунтовані. Суддя зобов'язаний присікати будь-які прояви грубості, нетактовності між сторонами в процесі, оберігати процес від непотрібних емоційних викидів та вводити його в раціональне русло. При цьому суддя зобов'язаний уникати повчальних зауважень, нотацій.

Когнітивна (пізнавальна) діяльність судді відрізняється в судовому слідстві багатоплановістю, переважаністю оперативної пам'яті, передбаченням різноманітних варіантів можливого розвитку судового слідства, оперативним аналізом отриманої інформації і правовою концептуалізацією. Всі особисті джерела інформації підлягають критичному аналізу з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей відповідних осіб. Складні, запутані ситуації підлягають систематизації (іноді графічному відображенню). Звертається увага на стратегію і тактику поведінки сторін, їх установочні позиції, добросовіс-

ність у висвітленні фактів. Тенденційні, заздалегідь підготовлені тактичні прийоми сторін можуть бути нейтралізовані слідчими діями, які вперше проводяться в судовому слідстві.

Судове засідання на стадії судового слідства повинно, звичайно, відповідати всім процесуальним і судово-ритуальним вимогам. Однак, слід пам'ятати, що надто сувора обстановка суду може викликати надмірну психічну напругу окремих його учасників, загальмованість їхньої психологічної діяльності, понизити інтелектуальні, мотиваційні, вольові та інші можливості. Головуючий суддя повинен першопочатково звернутися до учасників процесу зі словами, що зумовили б певний релаксаторний (заспокійливий) ефект, тобто це звернення повинне відрізнитися повагою, підкресленою нейтральністю. Необхідно постійно знімати так звану соціальну інгібіцію – гнітючий, подавлюючий вплив соціального загалу на поведінку окремого індивіда. Не допускати реплік і викриків із залу суду. Питання, які задаються, не повинні бути безтактними і набридливими. З метою ситуативної адаптації осіб, які дають показання, першопочаткові питання повинні бути максимально прості, дохідливі, але такі, що не допускають однозначної відповіді (так – ні). Ці питання мають активізувати мовну активність учасників процесу. Тут неприпустимі неухважність, довгочасні переговори між суддями, зневажливі репліки, прояв нетерплячості. Питання судді не повинні нести в собі іронію, насмішкування. Викликавши легковажну реакцію присутніх, вони можуть збити з пантелику особу, яка дає показання, понизити загальний діловий настрій судового засідання. Слід мати на увазі, що будь-яка масова реакція може мати характер психологічного зараження. Всі питання до допитуваних осіб повинні чітко контролюватися судом. Відведенню підлягають не тільки навідні питання, але і провокуючі, заплутуючі, демагогічні.

У судовому засіданні деколи задається багато зайвих запитань, які не стосуються обставин справи, запитань, які психологічно не продумані (на які особа, яка допитує, отримує небажані для себе відповіді). Часто акцентуються несуттєві розходження між показаннями в суді і на досудовому слідстві. Нерідко сторони задають питання, які посилюють позицію іншої сторони. Тільки дуже досвідчені адвокати і прокурори не торкаються питань, які не вигідні для відстоювання їхньої позиції, коли шанси позитивної відповіді незначні.

Особливо слід зупинитися на судовому розгляді справ за участю потерпілих. Обвинувачений і потерпілий в судовому процесі утворюють

єдину систему. Без виявлення характерологічних особливостей потерпілого неможливо розкрити суть справи. Поведінка потерпілого може бути необачною, ризикованою, легковажною, провокаційною. Віктимологічні особливості потерпілого суттєві для з'ясування міри відповідальності обвинуваченого. Поведінка потерпілого може бути визнана правомірною і неправомірною, моральною і аморальною. Суд виявляє юридично значущі ознаки поведінки потерпілого. До цих ознак відносять ознаки, які характеризують особу потерпілого; тяжкість тілесних ушкоджень, виявлених у потерпілого; немічний, небезпечний для життя і хворобливий стан потерпілого; соціальні ознаки особи потерпілого (матеріальне становище, соціальний статус та ін.); правомірність – неправомірність поведінки потерпілого, „згода потерпілого”; взаємостосунки потерпілого з обвинуваченим (родинні стосунки, служба, матеріальна чи інша залежність).

Віктимна поведінка потерпілого суспільно небезпечна. Ступінь сприяння потерпілого діям обвинуваченого враховується судом та повинна бути в полі уваги захисника.

Поведінка потерпілого впливає, як відомо, на кваліфікацію злочину, вчиненого підсудним. Так, кваліфікація вбивства з хуліганських спонукань буде відкинута, якщо вбивство вчинено під час сварки, бійки, на ґрунті особистих неприязних стосунків.

Злочин часто провокується непростийною поведінкою окремих осіб у нетверезому стані. Більше третини потерпілих розпивають до вчинення злочину спиртні напої з обвинуваченими. Аморальною поведінкою відрізняється більшість потерпілих від звалтування. Провокуючу поведінку потерпілих суд може визнати обставиною, яка пом'якшує покарання підсудного. Юридична відповідальність пов'язана з моральною відповідальністю.

У загальних та юридичних друкованих виданнях часто підкреслюється помилковість вироків, в яких замовчуються негативні дані про потерпілих. При іншій постановці питання оточуючі могли би дізнатися з вироку та запам'ятати, що покарання підсудному пом'якшено, оскільки потерпілий був співавтором злочину, і пом'якшено в тій мірі, в якій потерпілий заслужив те, що з ним, на жаль, сталося” [9]. Ігнорування даних про потерпілого призводить до судових помилок. Однак не можна вбачати в усіх якостях потерпілого те, що може пом'якшити покарання підсудному. Захисник потерпілого повинен відстоювати його законні інтереси. Неприпустиме

втручання в особисте життя потерпілого, не виправдане інтересами правосуддя.

У судовому слідстві суттєве значення має діагностика неправдивих показань: від цього залежить реалізація основного принципу судочинства – його об'єктивності.

Науковці розрізняють два різновиди брехні – пасивна і активна. Пасивна брехня – приховування інформації, замовчування (повне або часткове). Активна брехня – повідомлення завідомо неправдивих відомостей. Брехня – це викривлення фактів шляхом їх довільної реконструкції в часі та просторі, видумування неіснуючих фактів, виключення окремих елементів події, доповнення її видуманими обставинами. Реконструкція минулих подій може бути неадекватною, викривленою внаслідок дефектів пам'яті (добросовісна помилка). Але показання окремих учасників судочинства можуть бути і завідомо, тобто умисно, неправдивими [1; 2; 11; 12].

Добросовісні помилки можуть бути викликані особливими умовами сприйняття подій, віковими та індивідуальними особливостями індивіда, його психічними та фізичними станами. Завідомо неправдиві показання даються з метою введення суду в оману, з метою отримання вигоди, уникнення судових санкцій, під впливом погроз та обіцянок.

У формуванні неправдивого показання можна виділити ряд стадій: усвідомлення мети і значення можливого неправдивого повідомлення; формування уявної моделі неправдивого повідомлення, включення в неї окремих правдоподібних елементів; утримування в пам'яті моделі неправдивого показання; вербалізація моделі неправдивого показання в судочинстві.

Неправдивість показань діагностується за рядом ознак, як от: бідність емоційного фону показань, схематичність, завченість їх вербальної структури; лексичні особливості показань, які не відповідають особистим особливостям допитуваної особи; окремі вислови, які вказують на освідомленість особи стосовно приховуваних нею обставин; стереотипний збіг показань деяких осіб; нездатність деталізувати описування події; суперечливість повідомлень із різноманітних джерел інформації; підвищена самореабілітація; ухилення від відповідей на прямі запитання; незнання обставин, які повинні були увійти в поле довільного сприйняття і запам'ятовування [1; 2; 11; 12].

Запобіганню дачі завідомо неправдивих показань сприяє можливість судового покарання та озброєність судді прийомами викриття таких показань. Неправдиві показання попереджуються

їхнім своєчасним розпізнанням (діагностикою), викривальними діями та зміною позиції особи, яка дає неправдиві показання, формуванням у неї установки на дачу правдивих показань.

Викриттю неправдивих показань сприяє отримання інформації з різноманітних джерел, повторні допити із застосуванням системи контрольних питань, які уточнюють, деталізують і зіставляють отриману інформацію.

Судове слідство допускає використання прийомів правомірної психічної дії (дії, яка не обмежує свободу волевиявлення) на осіб, які скоюють умисну протидію досягненню істини. Це може бути і миттєва постановка емоційно діючих питань, і надання нових, неочікуваних доказів, висновків експерта, організація перехресного допиту, очної ставки і т.д. Надається також і мнемічна допомога допитуваним: нагадування про відправні події, їх послідовність, опора на емоційно забарвлені обставини, прив'язка до життєво важливих для даного індивіда подій, врахування явищ ремінісценсії, проактивного і ретроактивного гальмування, спонукання до відтворення потрібного матеріалу шляхом встановлення асоціативних шляхів.

Суд вправі провадити всі слідчі дії, передбачені законом. Однак проведення такої слідчої дії, як відтворення обстановки та обставин події, обмежене умовами судового засідання.

Самостійною частиною судового розгляду є судові дебати, в яких кожен учасник судового засідання висловлює свою точку зору на обставини справи і питання, які потрібно вирішити суду у зв'язку із постановлянням вироку, на підставі доказів, перевірених у ході судового слідства. У своїх промовах зацікавлені особи торкаються перш за все доведеності або недоведеності (повністю чи частково) обвинувачення, пред'явленого обвинуваченому, кваліфікації вчиненого діяння, якщо воно підтверджено зібраними доказами, міри належного покарання підсудного. Розглядається також питання про причини злочину, дається характеристика особи підсудного.

У судових дебатах беруть участь державний обвинувач, потерпілий, захисник і підсудний. По справах приватного обвинувачення, у справах про заподіяння легкого тілесного ушкодження в судових дебатах прокурор бере участь тільки в тому випадку, коли потерпілий самостійно не може захистити свої інтереси або справа має особливе громадське значення. Послідовність виступів обвинувача і захисника встановлюється судом. Тривалість судових дебатів не обмежується. Однак головуючий має право зу-

пняти учасників судових дебатів, якщо вони торкаються обставин, які не мають відношення до справи. Після проголошення промови особа може виступити ще один раз, використавши своє право на репліку. Право останньої репліки завжди належить захиснику і підсудному.

Учасники судових дебатів аналізують у промовах власну версію події, що розглядається, намагаються справити на суддів позитивний для себе вплив, виходячи зі свого процесуального становища, заперечують модель події чи її елементи, які відстоюються іншими учасниками судових дебатів. Виголошують свої пропозиції стосовно можливої міри покарання чи взагалі виправдання підсудного.

Висновки. Отже, на усіх етапах судового розгляду кримінальної справи активізуються, зокрема, пізнавальна, аналітична і критична сторони психологічної діяльності судді, які в подальшому сприяють об'єктивності судового рішення, уникненню судової помилки, діагностиці неправдивих показань, які впливають на реалізацію основних принципів судочинства.

Список літератури

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. и др. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
2. Береський Я.О. Самообмова і використання психологічних методів для її діагностики та викриття / Береський Я.О. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1995. – С. 80-83.

3. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / Коновалова В.Е. – Х. : Консум, 2000. – 176 с.

4. Костицький М.В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / Костицький М.В. – К.: НМК ВО. – 1990. – 87 с.

5. Марчак В.Я. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми. Навчальний посібник / В. Я. Марчак, В. В. Кошинець. – Чернівці: Рута, 2007. – 216 С.

6. Марчак В. Я. Види спеціальних знань які можна використовувати для встановлення обмеженої осудності // Наше право. – № 4. – ч. 2. – 2010. – С. 56-63.

7. Психологія судового розгляду кримінальних справ : Монографія / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 400 с.

8. Сергеич П. Искусство речи на суде / Сергеич П. – М. : Юрид. – 1988. – 366 с.

9. Стецовский Ю.И. Советская адвокатура / Стецовский Ю.И. – М., 1989. – С. 267.

10. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності : навч. посібник / Шепітько В.Ю. – Х. : Право, 2006. – 160 с.

11. Харута О. Як запобігти неправдивим показанням свідків? / Харута О. // Право України. – 1995. – № 7. – С.51-52.

12. Якуб М.Л. Показания свидетелей и потерпевших / Якуб М.Л. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 128 с.

Стаття надійшла до редколегії 17 березня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.К. Якимчуком.

Marchak V.Y., Chernovsky O.K.

Some psychological characteristics of trial participation

Summary

The article deals with some individual psychological characteristics of the judicial process, are characterized by the psychological characteristics of all parts of the trial of a criminal case, the psychological side of the judge.

Key words: psychology of the trial, the criminal case, the psychology of judges, judicial psychology, special psychological knowledge.

Марчак В.Я., Черновський О.К.

Некоторые психологические особенности судебного процесса

Аннотация

Раскрываются отдельные психологические особенности судебного процесса, характеризуются психологические особенности всех частей судебного рассмотрения уголовного дела, психологические стороны деятельности судьи.

Ключевые слова: психология судебного процесса, уголовное дело, психология судьи, психология судебной деятельности, специальные психологические знания.